

*Гайынова Б.А.*

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЕПТИК ЭТИШТЕРДИН ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫК  
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

*Гайынова Б.А.*

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОГО ГЛАГОЛА  
В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

*В.А. Гаиров*

**LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF SPEECH-VERB  
IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 809/436.3

*Бул илимий макалада кыргыз тилиндеги кептик этиштердин лексика-семантикалык маанилерине анализ жүргүзүлүп талданган жана маанилик топторго бөлүштүрүү да берилген.*

*In this article analyzed lexis-semantic meaning of speech verbs of the Kirghiz language and also have been divided into meaning groups.*

Кыргыз тилинде сөздөрдүн семантикасы боюнча бир топ изилдөөлөр жүргүзүлүп, оозго алаарлык алгылыктуу эмгектердин бар экенин белгилөөгө болот. Ошого карабастан, бүгүнкү күндө этиш сөз түркүмүнүн лексика-семантикалык жактан изилдөө иштеринин жетишсиздик кылганын таналбай кое албайбыз. Деги эле кыргыз тил илиминде сөз маанилеринин чекеси оюлбай келаткандыгы да жалпыбызга маалым.

Лексикалык маанилерге, маанилик өзгөчөлүктөргө өтө бай болгондуктан, этиш сөздөрдү жалпы эле процессти билдирүү маанисинде кароо керек. Кептик процесс түздөн-түз тил менен байланышта болот. Тилдик система кепте жүзөгө ашат. Тилдин маанилүү функциясы болуп коммуникациялык кызмат аткарышы эсептелинет. Кеп болсо тилдин реалдуу көрүнүшү жана тилдин коммуникативдик функциясы кеп аркылуу аныкталат. Кандайдыр бир маалыматты, ойдун тигил же бул жол менен берилишин же туюндурулушун билдирип, сүйлөөдө колдонулган этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык тобун кептик этиштер деп атайбыз.

Бул этиштер кептик процесс менен тыгыз байланышта келет жана ансыз жашай албайт. Бул лексика-семантикалык топ тууралуу Н.К.Дмитриев: "...цикл глаголов речи представляет собой важнейшее звено в общей системе семантики глагола. Во всех языках мира этот глагольный цикл выделяется своей значимостью и своим частным употреблением в потоке связанной речи", – деп

айткан. Албетте, кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн семантикалык системасында да кептик процессти туюндурган этиштердин ордун өзгөчө деп айтууга болот. Бул этиштерди кыргыз тилинде англис тилиндеги кептик этиштер менен салыштырып изилдөө иштерин Ж.Ж.Чыманованын илимий эмгегинен көрөбүз. Мындан башка кыргыз тилиндеги этиштердин семантикасын кыргыз тилинин өзүнүн ички табиятынан туруп, салыштырмасыз карап, иликтөө маселелеринин азырынча колго алынбай келе жаткандыгын белгилөөгө болот. Кептик этиштерге: *айт-*, *де-*, *сүйлө-*, *кеп кур-*, *ооз ач-*, *жеткиз-*, *аңгемелеш-*, *азилде-*, *ушакта-*, *даттан-*, *айта бер-*, *сүйлөй бер-* ж.б.у.с. сөздөр кирет. Мындай этиштер сүйлөшүүдө өтө арбын колдонулат. М.: *Артыңдан жете барып: «Токто! Мен билем сени, Жекшенкул. Токто!» – дегенимде, кайрыла калып мени аткансың!» – деп, жүрөктө кайнаган сөздүн баарын айта бердим* (Ч.А.). *Жана Акбай батыр сүйлөдү* (А.Ж.).

Бул топко кирген этиш сөздөр жөн гана кептик процессти бербестен, оозеки же жазуу кебинде сүйлөөчүнүн мамилесин да кошо чагылдырат. Анткени сүйлөөчү же жазуучу өзүнүн кебин угармандарга же окурмандарга жеткирүүдө кептин таасирдүү болушун каалайт. Ошондуктан, кыргыз тилинде кебибизде көркөм сөз каражаттары көп колдонулат: *оозунан ак ит кирип, кара ит чыкты-, отто-, мылжыңда-, сайра-* ж.б. М.: *Сайрап-сайрап келип, мындай бүтүм чыгарды*. Бул сүйлөмдөгү *сайрап-сайрап* этиш сөзүн *сүйлө-*, *айт-* жана *де-* этиштери менен алмаштырсак, тексттеги стилдик боёктуулук жоголот. Эгерде көркөм сөз каражаттарын биз *сүйлө-*, *айт-*, *де-* деген сөздөр менен салыштырсак, анда булардын ортосунда стилистикалык айырмачылык бардыгы дароо эле байкалат.

Кээ бир ойду сөз менен түшүндүрүү, бир нерсе жөнүндө баяндоо, маалымат берүүнү билдирген кептик этиштерди конкреттүү контекстен

сырткаркы абалда караганыбызда алардын маанисин айырмалоо бир топ кыйынчылык туудурат. Мисалы: *айт-*, *де-*, *сүйлө-* этиш сөздөр лексикологияда синоним катары каралат. Бул кептик этиштер өз алдынча турган учурда синоним болуп келишкени менен, контекстте аларды бири менен бирин алмаштыргыс болот. М.: *Колуңдан келсе, французча сүйлөгөндү үйрөн* (Оозеки). Бул мисалда *сүйлө-* этишинин ордуна *де-* этишин колдонуу таптакыр эле мүмкүн эмес. Ал эми *сүйлө-* этишинин ордуна *айт-* этишин колдонсок сүйлөмдүн мааниси стилдик жактан таптакыр өзгөрүп кетет. Ошондуктан мындай сөздөр ар кандай сөздүктөрдө түшүнүктүү, словардык гана мааниси эмес контексттен келип чыккан мааниси да так берилиши зарыл экендиги талап кылынат. Сөздөр кээ бир учурда бирин-бири алмаштыра алса, кээ бир учурда алмаштыра албайт. Айрыкча сүйлөшүү сөздүктөрүндө мындай учурларга маани берилиш керек деп ойлойбуз.

Кеп деген түшүнүктүн өзү билдирүүнүн, кабар берүүнүн (информациялык белги), жана сүйлөшүүнүн, пикир алышуунун (коммуникативдик белги) куралы катары колдонулат. Эгерде кепти маалымат катары мазмуну боюнча карасак, анда алар оң (положительный) оттенoкту берген кептик этиштер жана терс оттенoкту берген кептик этиштер болуп ажырайт. М.: *Мен сага бүгүн бут өмүрүмдү айтып бердим. Кези келгенде, Жанболотко түшүндүрүп айтып берем* (Ч.А.). *Неберелерин чогултуп, Аманбай аксакал уламыштарды айтып берди* (Оозеки). Бул сүйлөмдөгү *айт-* кептик этиши информация катары, оң (положительный) мааниде колдонулду. Ал эми: *Акыр аягында Аманбай оозуна келгенди сүйлөй баштады. Эмне дээрин билбей оозуна келгенди оттоду* (Оозеки) деген сүйлөмдөрдө кептик этиштер контекстке жараша терс оттенoкту туюндуруп жатат.

Сүйлөшүү менен байланышкан уңгу түрүндөгү □негизги этиштин бири *де-* сөзү экендиги талашсыз. Тике кепте *де-* этиши бөтөн бирөөнүн оюн так берүүнү талап кылат: – *Гүлсары го мени жакшы көрөрүн көрөт, - дейт анда келин өзүнчө бир ойго жетеленип. - Пай,-пай, ушундай түн болорбу!* – *деди ооз учунан күбүрөп* (Ч.А.). Ошондой эле көбүнчө оозеки речте *де-* этиши *айт-*, *сүйлө-* этиштеринин ордуна алмаштырылып колдонула берет.

Казак тилиндеги кептик этиштерди К.К. Касабекова “симметрикалык кептик этиштер” деп да атоону сунуштайт. Симметрикалык айтылма этиштердин башка этиштердин тобуна семантикалык өзгөчөлүгү эки тараптуу багыттагы айтылма этиштерди билдирет. Кептин эки тараптуу багытын билдирүүсүн башкача айтканда, кепти пайда кылууда эки же андан көп адамдардын биргелешүүсүн кээ бир окумуштуулар кептик бирге аракеттенүү (речевого взаимодействия) этиштери деп аташат (Васильев Л.М. 1971, 38-6.). Эки баарлашуучунун кеби суроо жооп иретинде (диалог

формасында) да болушу мүмкүн. Бул эки тараптуу кептик процессти билдирүүдө сүйлөшүү каражаты катары колдонулган айтылма этиштерге төмөнкү этиштер кирет: *сура-*, *өтүн-*, *кеңеш-*, *уруш-*, *жалын-* ж.б. М.: – *Папа, сен ушундай алма таптың беле? – деп сурады кокустан Анара* (Ч.А.).

Мындай эки же андан ашык сүйлөшүүчүлөрдүн ортосунда ар кандай маанай жаралышы мүмкүн. Эгерде бирдей пикир, түшүнүүчүлүк пайда болсо, көбүнчө *сүйлөш-*, *кеңеш-* этиш сөздөрү менен туюндурулат. М.: *Тойдун астында бир туугандарын чакырып кеңешти* (Оозеки). Сүйлөмдө көрүнүп тургандай эле *кеңеш-*, этиши бир нерсенин жолун кандай кылуу максатындагы адамдардын ортосундагы акыл насаат болгондуктан, оң мамиле болгон учурда гана колдонулат. Адам эч качан душманы менен кеңешпейт, бирок сүйлөшүшү мүмкүн. Мындай учурда *сүйлөш-* этиши колдонулат. Буларга карма-каршы, же антонимдик мааниде келген кептик этиштер терс мамилени туюндурган *талаш-*, *уруш-*, *жемеле-*, *тилде-* ж.б. сөздөр аркылуу берилет. М.:

*Ардактап баккан баласын,*

*Абийрин төгүп тилдесе.*

*Айтсаң акыл-кеңешиң*

*Алты күнү жемелейт.* (Женижок)

Кептик этиштерди уюштуруучу негизги сөздөрдүн бири *де-* этиши. Башка кептик маанини билдирүүчү этиштерден *де-* этишинин өзгөчө бир айырмачылыгы ал төл кеп менен бөтөн (автордук) кепти байланыштырат жана алардын курамында көпчүлүк учурда колдонулат. М.:

– *Жүр, жеңе үйгө кетели, - дедим мен.*

– *Кете бер, мени эмне кыласың!* – *деди Жамийла* (Ч.А.). Башка кептик этиштер мындай функцияны алып жүрүшпөйт. *Де-* этиши ошондой эле өзүнүн кепте көп колдонулушу жана лексикалык маанисинин ийкемдүүлүгү менен айырмаланат.

*Де-* этишинин лексикалык мааниси жөнүндө сөз кылганда анын төмөнкүдөй эки өзгөчөлүгүнө көңүл буруу зарыл: башка кептик этиштерден, төл сөз менен бөтөн сөздү бирикирип туруучу каражат экендиги кескин айырмаланып турат. Бирок кийинки сүйлөмдө *де-* этиши башка этиштерден эч кандай айырмаланбайт. М.: *Бир сом берсем уят, үч сом ал дейин* (М.Борбугулов). Бул сүйлөмдө колдонулган *де-* этиши өздүк мамилени туюндурган татаал *-айын* мүчөсү жалганып келгендиктен башка айтылма этиштери сыяктуу эле сүйлөшүү жана кабарлоо маанисин туюндуруп калды.

Лексикалык берген маанилерине карай кептик этиштерди бир нече семантикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

1. **Сүйлөшүү этиштери** ойдун жана белгилүү бир маалыматтын берилүү ыгын туюндурат. *Эжем бул сөздү ушунчалык тез айтты. – Алып келген жок дейм! Билбесең - сүйлөбө!* (Б.У.)

Буларга төмөнкү этиштер кирет: *сүйлө-*, *де-*, *сөз башта-*, *сөзгө кириш-*, *кеп сал-*, *кеп кур-*, *кеп айт-*, *сөздү бур-*, *ушакта-*, *какиша-*, *макта-*, *жаманда-*,

танты-, тантыра- ж.б.

Кээ бир учурларда, сүйлөмдө *сайра-* этиши кептик процессте өтмө мааниде *сүйлө-* этишинин ордуна колдонулуп, токтобой көп сүйлөөнү, кыймыл-аракеттин созулушун же уланышын туюндурат. М:

*Кара тилин кайраган,*

*Хан алдында сайраган* («Манас»).

Кээде этиштер эки же андан көп адамдардын катышуусундагы кептик процессти билдирет жана кептин багытталган адресаты да белгисиз бойдон калган учурлар кездешет. М.: *Тамашаны жакшы көргөн жеңем тамашалаша берчү* (Ч.А). Мында негизинен *ыш-* мүчөсү уюштурган этиштер кирет: *акылдаш-, пикирлеш-, кеңеш-, сүйлөш-, сырдаш-, азилдеш-, тамашалаш-* ж.б.

**2. Кабар берүү маанисин билдирген этиштер** өзүнүн семантикасы боюнча кабар берүү маанисин билдирген этиштер алдыңкы топко өтө эле жакын. Анткени, экөө тең өзүнүн оюн билдирүүдө колдонулат. Алар негизинен бири-биринен айырмаланып турушат. Сүйлөшүү этиштери жөн гана сөз менен өзүнүн оюн, пикирин билдирүүнү айтууну билдирсе, кабар берүү этиштери кеп болуп жаткан нерсе тууралуу маалымат берүүнү талап кылат. Буларды кийинки эки сүйлөмдөн салыштырып карасак болот. М.: *Кунанбай отургандарга айлана көз таштады да, сөз баштады* (М.А). *Кийинки күнү чак түштө кабар келип, Райымкулдун түрмөдөн качкандыгын айтты* (Оозеки).

Биринчи сүйлөмдө кептин мазмуну эмне жөнүндө болуп жаткандыгы белгисиз бойдон калат. Экинчи сүйлөмдө болсо, айтты этиши эмне жөнүндө сөз болгондугун айкын, б.а. Райымкулдун түрмөдөн качкандыгы тууралуу белгилүү ойду берип жатат.

Сүйлөм курулушунда бир топтогу этиш сөз экинчи бир топко өтүп кетүү жөндөмдүүлүгүнө ээ. М.: *Мен силерге бир нерсени кабарлайын дедим эле.* Бул сүйлөмдө эмне жөнүндө сүйлөй турган ой берилген жок. Бирок ошол эле учурда, сүйлөмдөгү айтыла турган ой толук бүтпөй калган абалда келди. Кабар берүү этиштерине төмөнкү сөздөр кирет: *кабарла-, жарыяла-, айта сал-, маалымда-, баянда-, жар сал-, жеткиз-, угуз-, айт-, де-, үгүттө-* ж.б.

**3. Суроо же жооп иретинде келген этиштер** сөз, сөз тизмеги же болбосо толук сүйлөм кепте суроо катары же суроого жооп катары келиши мүмкүн. М.: *Аны кайсы сот чечет экен?* –деп сурады. Суроо маанисин туюндурган кептик этиштерге төмөнкүдөй сөздөрдү кошууга болот: *сура-, суроо бер-, сурай кой-, сураштыр-, жооп бер-, айтып бер-, жооп кайтар-, жооп ал-* ж.б.

**4. Эмоциялык айтылма этиштер.** Кээ бир этиштер жөн гана кептик процессти билдирбестен алардын образдуулугун, жандуулугун, боектуулугун

да кошо берет. Көбүнчө булар өтмө мааниде келишет, же болбосо фразеологизмдер болушат. Мисалы: *отто* этиши түз маанисинде жаныбарлардын (малдардын) жерден тамактануу, чөп жегендигин билдирип кыймыл-аракетти даана билдирет. ал эми өтмө мааниде келген учурда оозуна келгенди сүйлөө, былжыроо маанисин туюнтат. Бул учурда *былжыра-* сөзү менен синонимдик катышта келет. Образдуу кептик этиштерге төмөнкү фразеологизмдерди кошууга болот: *тилинен бал тамат, оозунан ак ит кирип, кара ит чыгат, кулагынын куртун же, оозуна келгенди отто* ж.б. фразеологизмдер да кирет.

**5. Кептик процесстин токтоп калгандыгын же унчукпоону билдирген этиштер:** Адам ар дайым эле кепте сүйлөшүү абалында болбостон, тындоо, унчукпоо учурлары да көп кездешет М.: - *Данике, согуштан козгоп, эрмектеп бербейсиңби? Данияр адегенде унчукпай, жаман көргөнсүп түктүйө калды.* Мындай этиштерге төмөнкүлөр кирет: *оозун ачпоо, оозуна талкан салуу, тили байлануу, тилин тыйуу, сөздү токтот-, кычк этпе-, сөзүн бөл-, үнүн өчүр-, үндөбө-, үн катпа-, үн чыгарба-* ж.б.

Этиштер сөз түркүмдүк кызматы кенен жана семантикасы өтө бай. Анткени этиш чыныгы турмуштун тынымсыз жүрүп турганын, жашоодогу ар түрдүү кыймылды, аракетти, процессти мезгил менен мейкиндик чегинде, мезгил жана мейкиндикке тыгыз байланышта көрсөтөт. Демек, этиштерди үйрөнүү да, изилдөө объектиси да өтө кенен. Ошондуктан этиш кыргыз тилинде сөз түркүмү катары жетишээрлик деңгээлде кеңири изилденгени менен, азыркы убакка дейре анын семантикалык өзгөчөлүктөрү жана этиштердин толук семантикалык классификациясы тактала элек.

#### Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тили: кыргыз тилинин морфологиясы боюнча лекциялар курсу. Б., Айат, 2003. 214б.
2. Васильев Л.М. «Семантические классы глаголов чувств, мысли и речи». - В книге: Очерки по семантике русского глагола. Уч. зап. Вып. из серия филолог. наук. №16/20/. Уфа 1971, - 38-309с..
3. Касабекова К.К. Семантическая структура непериодных корневых глаголов в современном казахском языке. Дис. Канд. фил. наук. Алма-Ата, 1983, 155б.
4. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: Изд-во восточной литературы, 1962, 607с.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997. - 328б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Бабаев Д.Б.